

Sa'd b. Abdillah Eş'arî Kummî'nin *Kitabu'l-Makâlât*'ı ve Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa* Eseri ile Mukayesesi*

MUHAMMED CEVÂD MEŞKÛR

Çeviren

ŞAHİN AHMETOĞLU**

Özet: Bu çalışma İran bilim adamlarından M.C. Meşkûr'un "Kitabu'l-Makâlât Sa'd b. Abdillah Eş'arî Kummî ve Mukayise-yi an bâ Fıraku's-Şîa-yi Nevbahtî" isimli makalesinin dilimize tercümesidir. Yazar önce Sa'd b. Abdillah Eş'arî Kummî üzerine bilgiler verdikten sonra kısaca *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak* adlı eserini tanıtmaktadır. Eser bilahare Ebî Sehl Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa* isimli eseri ile mukayese edilerek *Kitabu'l-Makâlât*'ın Kummî'ye ait olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmaya kadar bu iki eser tek esermiş gibi ele alınmaktaydı. Çünkü Şîa tarihinin ilk kaynaklarından olan bu iki eser fikirleri itibariyle büyük benzerlik göstermektedir ve nitekim Türkçeye de ikisi birleştirilerek tercüme edilmiştir. Meşkûr'un bu makalesi Türkçeye kazandırılarak konunun ayrıntılarından bilim âleminin faydalanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam fırkaları, Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak, Kummî, Nevbahtî, Fıraku's-Şîa.

* Meşkûr'un tercümesini sunduğumuz bu makalesi *Gövhâr Dergisi*, İran 1354/1975, 33/753-758'de "Kitabu'l-Makâlât Sa'd b. Abdillah Eş'arî Kummî ve Mukayise-yi an bâ Fıraku's-Şîa-yi Nevbahtî" adıyla yayınlanmıştır. M.C. Meşkûr'un çalışmaları hakkında bilgi için, derginin bundan sonraki yazısındaki "Târih-i Şîa ve Fırakahâ-yı İslâm tâ Karn-ı Çahârrum" adlı kitap tanıtımına bakabilirsiniz.

** Y. Doç.Dr. | Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü

Sa'd b. Abdillâh Ash'ari Kummi's *Kitab al-Maqalat* and Its Comparison to Nawbakhti's *Firaq al-Shia*

MUHAMMAD JAWAD MASHKOUR

Translated by

ŞAHİN AHMETOĞLU

Abstract: This work is translation into Turkish of an article, “Kitab al-Maqalat Sa’d b. Abdillâh Ash’ari Kummi wa Muqayisa-ye an ba Firaq al-Shia-ye Nawbakhti” by M.C. Mashkour from Iran. The author firstly introduces to Sa’d b. Abdillâh Ash’ari Kummi and then gives short information about his book. He compares the book with another book, *Firaq al-Shia* by Abu Sahl Nawbakhti, and concludes those two books are not the same, which had been considered the same book with two different versions before due to their close similarities. In fact, those two books have been translated into Turkish as merged. The aim of current article translation is to introduce Mashkour’s article into Turkish scientific society to get into issue.

Keywords: Islamic sects, Kitab al-Maqalat wa al-Firaq, Kummi, Nawbakhti, Firaq al-Shia.

Sa'd b. Abdillab Ebî Halef Eş'ari Kummî'nin (ö.301/913) *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak* eseri sadece Şii fırkaları değil, aynı zamanda İslâm fırkaları arasında en eski kitaplardan birisi sayılmaktadır.

Eserin Müellifi Hakkında

Eserin müellifi veya Mûsânnıfı Sa'd b. Abdillab Ebî Halef en büyük Şii muhaddislerinden, Muhammed b. Cafer b. Kâlûyeh (Kâleveyh)'in rivayet şeyhlerinden, Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî'nin hadis ricâlinden ve Şii İmâmiyye'nin Onbirinci İmamı İmam Hasan Askerî hazretlerinin ashabındandır. Onun adı Ricâl eserlerinde, Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Abdillab b. Ebî Halef Eş'arî Nüveymîri Kummî olarak geçmektedir. Şeyh Tûsî *Ricâl* ve *Kitâbu'l-Fibrîstî*'nde,¹ Necâşî *Ricâlî*'nde², Şeyh Sadûk İbn Babeveyh *Kitâbu Kemâlî'd-Dîn ve Temâmi'n-Nî' me*'sinde³ ondan bahsetmektedirler. İbnü'l-Velîd olarak bilinen Muhammed b. Hasan b. Velîd, Hamza b. Ebi'l-Kâsım ve Ahmet b. Muhammed b. Yahya, İbn Babeveyh olarak bilinen Ali b. Hüseyin b. Mûsâ b. Babeveyh, Muhammed b. Mûsâ el-Mütevekkil direk olarak ondan veya Ebû'l-Kâsım b. Kalûyeh'den (Kâleveyh) rivayet etmektedirler. Şeyh Sadûk İbn Babeveyh *Kitâbu Kemâlî'd-Dîn ve Temâmi'n-Nî' me*'de beş vasıtayla ondan rivayet etmektedir: "O kitap cemetmekte çok çalışkandı, İmâmiyye mezhebinde olup muhaliflerinin reddinde taassup sahibi ve onlarla münazara eden birisi idi." Yine Ricâl kitaplarında Sa'd b. Abdillab'ın nesebi hakkında Yemen'den Kum şehrine göç etmiş Eş'arî Araplardan olduğu belirtilmektedir.⁴

Şeyh Sadûk'un *Kitâbu Kemâlî'd-Dîn ve Temâmi'n-Nî' me*' kitabında onun İmam Hasan Askerî ile görüştüğü tafsilatlı olarak anlatılmaktadır.⁵ Konu özet olarak şu şekildedir; Sa'd b. Abdillab bazı dini konuların tahkikinde İmam'ın ashabından ve vergilerini toplayan hizmetçilerinden Ahmet b. İshak'la birlikte Samarra'da

¹ Et-Tûsî, eş-Şeyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan, *Ricâl*, Neced baskısı, 1961, s.431, 475; et-Tûsî, *el-Fibrîst*, Neced baskısı, 1937, s. 75.

² *Ricâl-i Necâşî*, Bombay baskısı, 1317, s. 126.

³ Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kummî (381/991), *Kitâbu Kemâlî'd-Dîn ve Temâmi'n-Nî' me*, Tahran baskısı, s. 251-257.

⁴ Seyyid Mohsin el-Ernîn, *A'yanu's-Şia*, s. 34, 188-192.

⁵ *Kitâbu Kemâlî'd-Dîn ve Temâmi'n-Nî' me*, s. 251-257.

İmam'la görüşmeye muvaffak olmuş ve o dönemde çocukluk yaşlarında olan Muhammed b. Hasan Kâim Âl-i Muhammed'i de ziyaret etmiştir. Bazı Şîî ricâli onun bu görüşünden şüphe etmekte ve hadis raviliğini zayıf olarak nitelendirmektedirler. Ama Şîî ricâlinin çoğu onun sîka ehli, güvenilir olduğunu ve İmam Hasan Askerî ile görüştüğünü doğru kabul etmektedirler. Mamakânî *Ricâl*'inde bu konuyla ilgili onlardan bahsetmektedir.⁶ Takiyuddin Hasan b. Ali b. Davud Hilli onun hakkında şöyle yazmaktadır: "Sa'd b. Abdillâh Ebî Halef Eş'arî Kummî, Şîî büyüklerinden ve fakîh birisi, İmâmiyye arasında itibarı olan, İmamlardan ve Ehl-i Sünnet'ten gelen haberleri bilen ve bizim mevlâmız Muhammed Asker ile görüşmüş birisidir.⁷ Ölüm tarihi hakkında üç rivayet vardır: Bazılarına göre h.300 yılının 27 Şevval Çarşamba günü, bazılarına göre h.299, bazılarına göre de h.301 yılıdır. Allâme Hillî, Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Abdillâh'ın vefatının h.300 yılının 27 Şevval Çarşamba günü Âmil bölgesine bağlı Taberistan'ın Rüstemdar vilayetinde vuku bulunduğunu belirtmektedir. Bu tarih araştırmacılar tarafından en doğru tarih olarak kabul görmektedir.⁸

Müellifin Eserleri

Kadîm Şîî muhaddislerinden olan Necâşî *Ricâlî*'inde ona nispet edilen yirmi yedi eserden bahsedilmektedir: Kitâbu'l-Vuzu'; Kitâbu's-Salât; Kitâbu'z-Zekât; Kitâbu's-Savm; Kitâbu'l-Hacc; Kitâbu Basâiri'd-Derecât; Kitâbu'z-Ziyâ fi'r-Redd alâ'l-Muhammediyye ve'l-Ca'feriyye; Kitâbu Fırakî'ş-Şîa (Şeyh Tûsî Fihristi'nde, İbn Şahraşub Maalimü'l-Ülema'sında bu kitabı *Makâlâtul-İmâmiyye* olarak kaydetmektedirler); Kitâbu'r-Redd alâ'l-Gulât; Kitâbu Nâsihi'l-Kur'ân ve Mansûhe ve Muhkeme ve Muteşâbihe; Kitâbu Fazli'd-Duâ' ve'z-Zikr; Kitâbu Cevâmii'l-Hacc; Kitâbu Menakıbi Ruvati'l-Hadis; Kitâbu'l-Mut'a; Kitâbu'r-Redd alâ Ali b. İbrahim b. Haşim fi Ma'nî Hişam ve Yunus; Kitâbu Ki-

⁶ Mamakânî, Şeyh Hasan b. Abdillâh, *Tenkîbu'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, Tahran baskısı, trz., c. 2. s. 17; Mirza Muhammed Astarabâdî, *Minbâcu'l-Makâl*, Tahran baskısı, 1306/1917, s. 159.

⁷ İbn Davûd, *Ricâl*, Tahran Üniversitesi yayınları, 1342/1953, s.168.

⁸ *Ricâl-i Allame*, Tahran baskısı, s. 39.

yami'l-Leyl; Kitâbu'r-Redd alâ'l-Mücebbire; Kitâbu Fadl Kum ve'l-Kûfe; Kitâbu'l-Fadl Ebî Talib ve Abdi'l-Muttalib ve Ebi'n-Nebî; Kitâbu'd-Duâ'; Kitâbu'l-İstitâa'; Kitâbu İhticâci's-Şîa alâ Zeyd b. Sabit fi'l-Ferâiz; Kitâbu'n-Nevâdir; Kitâbu'l-Muntehabat; Kitâbu'l-Mezâr; Kitâbu Mesâlib Hişam ve Yunus; Kitâbu Menâkıbi's-Şîa.⁹

Sa'd b. Abdillab'ın o dönemin tarihi ile ilgili çok sayıdaki eserinden elimizde bir şey yoktur. Adı daha önce geçen *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* Şii fırkaları hakkındadır. Bilinmesi gerekir ki, Ebi Halef Eş'arî'nin ölümünden elli yıl önce ve elli yıl sonra bu başlık altında çok sayıda kitap yazılmıştır. Aşağıda isimlerini belirttiğimiz kitaplardan altısını Ricâl ve Fihrist eserlerinde görmekteyiz: (1) Ebû İsâ Muhammed b. Harun Varrâk (ö. 247/861), h. 3. asrın İmâmiyye mütekellimlerindendir. Şii fırkaları hakkındaki kitabının adı *İhtilafu's-Şîa*'dır.¹⁰ (2) Ebû'l-Kâsım Nasr b. Sabbah Belhî, Şii Gulât'tandır. h. 4. asrın âlimlerinden Ebû Ömer, Muhammed b. Ömer b. Abdi'l-Aziz Keşşî'nin-*Ricâl* sahibi- ve Ebû'n-Nasr Muhammed b. Mesud Ayyaşî Semerkandî'nin rivayet şeyhlerindendir. Eserinin adı *Fırakuş-Şîa*'dır. Keşşî *Ricâlî*'nde Nasr b. Sabbah'ın *Fırakuş-Şîa* adlı eserinden mükerreren bahsetmektedir.¹¹ (3) Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ en-Nevbattî Şii ricâlinin büyüklerinden ve h. 3. asrın mütekellimlerindendir. Eserinin adı *Kitâbu's-Şîa*'dır. Onun nüshasını ilk defa Helmut Ritter 1931 yılında İstanbul'da neşretmiştir.¹² (4) Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmet en-Nuaymî. Necâşî onun Şii fırkalarından bahseden *el-Bebcet* adlı eseri zikretmektedir.¹³ (5) Ebû Talib el-Enbârî, Abdillab (Ubeydullah) b. Ebi Zeyd Ahmet b. Yakub b. Nasr el-Enbarî (ö.356), önceden Vâkıfa fırkasındaydı, sonra İmâmiyye'ye yönelmiştir. Necâşî onun *Kitâbu's-Şîa* kitabını zikretmektedir.¹⁴ (6) *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*

⁹ *Ricâl-i Necâşî*, s. 126. Meşkûr, müellifin 26 eserinin olduğunu vurgulasa da burada 27 eserinin ismini zikretmektedir. (çevirenin notu).

¹⁰ Mes'ûdi, *Murucu'z-Zehab*, s. 236; *Ricâl-i Necâşî*, s. 263; *Mamakânî*, a.g.e., s. 3, 198.

¹¹ Bkz., Şeyh Tûsî, *Ricâl*, s. 515; Keşşî, *Ricâl*, Bombay baskısı; *Ricâl-i Necâşî*, s. 302.

¹² *Ricâl-i Necâşî*, s. 66; Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*, s. 46; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Hanedân-i Nevbattî*, Tahran 1311/1922, s. 136-140.

¹³ *Ricâl-i Necâşî*, s. 281.

¹⁴ Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 279; Şeyh Tûsî, *el-Fihrist*, s. 103; *Ricâl-i Necâşî*, s.161; *Mamakânî*, a.g.e., c. 2, s. 162-164.

veya *Fıraku's-Şîa* Sa'd b. Abdillâh Ebî Halef Eş'arî. Bu kitabın adı Necâşî'nin *Ricâli*'nde *Fıraku's-Şîa*¹⁵, Şeyh Tûsî'nin *Fibrîstî*'nde¹⁶ ve İbn Şahraşûb'un *Maâlimü'l-Ülema*'sında¹⁷ *Makâlâtü'l-İmâmiyye* olarak geçmektedir. Merhum Allâme Meclîsî bu kitabı *Makâlâtü'l-İmâmiyye ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ* olarak isimlendirmektedir. *Bibaru'l-Envar* kitabının kaynaklarında geniş ve açıklayıcı olarak çoğu kere *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ Şeybü'l-Ecell Mutakaddim Sa'd b. Abdillâh Rabmetullabi Aleyh* olarak geçmektedir.¹⁸

Şii fırkalarla ilgili olan bu eserin birkaç sene öncesine kadar diğer eserler gibi kaybolduğu düşünülmekteydi. Hatta merhum Abbas İkbâl Aştîyânî Alman şarkiyatçı Ritter'in tashih ederek İstanbul'da neşrettirdiği *Fıraku's-Şîa* adlı eserin Sa'd b. Abdillâh Ebî Halef Eş'arî'nin *Fıraku's-Şîa* eseri olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle kendi kitabı olan *Hanedân-ı Nevbâtî* eserinin bir bölümünü *Fıraku's-Şîa* için tahsis etmişti. Şeyhü'l-İslâm Zencani olarak bilinen merhum Allâme Mirza Fazlullah Ziyâi de Ritter'in neşrettiği *Fıraku's-Şîa*'nın Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ Nevbâtî'ye ait olduğunu kabul etmiş ve bunun üzerine geniş bir makale yazmıştı.¹⁹ *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*'ın nüshasının bulunmasıyla bu şüpheler ortadan kalktı ve onun Nevbâtî'nin *Fıraku's-Şîa* eserinden farklı bir eser olduğu anlaşıldı.

***Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* Nüshası**

Bu nüsha Behbahan'ın ilk Şeyhü'l-İslâm'ı ve eski Milli Şura üyesi merhum âlim Sultanali Sultanî'nin kütüphanesinde bulunmakta ve yüz üç varaktan oluşmaktadır. Cilt ebatı10x15, sayfa ölçüsü ise 6x11'dir. Nüshanın yazma ve kâğıt çeşidinden h.9 veya 10. asra ait olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın ismi ilk sayfada şu şekilde yazılmıştır: "Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak ve Esmâuhâ ve Sunûfuhâ

¹⁵ *Ricâl-i Necâşî*, s. 126.

¹⁶ Şeyh Tûsî, *el-Fibrîstî*, s. 76.

¹⁷ İbn Şahraşûb, Reşidüddin Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali es-Serevî el-Mâzenderânî (588/1192), *Meâlimü'l-Ulemâ' fî Fibrîstî Kütübü's-Şîa ve Esmâu'l-Musannifîn minbum*, thk. Abbas İkbâl, Tahran 1353/1974, s. 47.

¹⁸ Allâme Meclîsî, *Bibaru'l-Envar*, c. 1, s. 7-13.

¹⁹ Aştîyânî, *Hanedân-ı Nevbâtî*, s. 140-161.

ve Elkâbuhâ Tasnîfu Sa'd b. Abdillab Ebî Halef el-Eş'arı el-Kummi ve huve Rahmetullahu Kad Adreka İmameyn Humayin el-Hasan el-Askerî ve İbnuhu Sahibu'z-Zaman Salavatullahu ve Selamuhu Aleyhima". Üst kısmında yer alan yazı ve mühürden kitabın adının Arapça yazıldığı anlaşılmaktadır. Bundan bir müddet önce bu nüshanın bir diğzerinin Kazvinli Şiî İmamî âlimlerinden Muhammed Tâkî b. Muhammed Masum b. Muhammed Takî Kazvî'nde bulunduğru ortaya çıkmıştı. Onun ilk sayfasındaki yazı ise şu şekildedir: "Dahale fi Mülki Ba'd ma Kane li Gayri ve Seyekune li Gayri Kema Kane li Gayri Muhammed Tâkî b. Muhammed Masum b. Muhammed Tâkî el-Kazvî". Onun mührünün etrafında ise şu ifade yer almaktaydı: "Abduhu'r-Râcî Muhammed Tâkî b. Muhammed Mâsum". Bu nüsha muhtemelen merhum Molla Muhammed Bakır Meclîsî'nin (ö.1111/1699) *Bibâru'l-Envar* kitabının kaynaklarında kullandığı nüshadır. Bu nüshada yüz üç varak var; birkaç sayfası başlangıçtan, bir sayfası ise son kısımdan düştüğü ihtimal dâhilindedir. Bahsedilen nüshayı bu makalenin yazarı "Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak tasnîfu Sa'd b. Abdillab Ebî Halef el-Eş'arı el-Kummi" başlığıyla Mukaddime, Talikat ve güzel bir Arapçayla 1963 yılında Tahran'da üç yüz sayfa olarak neşrettirmiştir. Müellif h. 300 ya da 301 yılında vefat etmiştir. Bu kitabı h. 3. asrın ikinci yarısının teliflerinden ve İslâm Fırkaları hakkındaki en kadim eserlerden biri kabul edebiliriz.

Fırakuş-Şîa ve Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak Eserlerinin Mukayesesi

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Şiî fırkalarına ait eserler ikisi hariç elimizde bulunmamaktadır. Bize kadar ulaşanlar Nevbahtî'nin *Fırakuş-Şîa* ve Sa'd b. Abdillab Ebî Halef Eş'arı'nın *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*'ıdır. Bu iki eserin metni içerik, konuların uzunluğu ve hatta ibareleri bakımından benzerlik arz etmektedir. Bu nedenle sanki biri diğzerinden iktibas edilmiştir. Sa'd b. Abdillab'ın *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak*'ının çoğru yerde Nevbahtî'nin *Fırakuş-Şîa*'sına göre konularda daha uzun bahsetmiş ve aynı zamanda otuz sayfa fazla olması aralarındaki temel farktır. Bu fazlalıklar hakkında *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak* eserinin Mukaddime'sinde etraflıca bahsettim. Fakat burada onların bazılarına değinmek isti-

yorum: (1) *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak'*ın başlangıcındaki Mukaddime'de dokuz satır vardır, *Fıraku's-Şîa'*da ise yoktur. Maalesef Mukaddime'den sonra *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak'*ın birkaç sayfası kaybolmuştur. Kaybolan sayfaların Mukaddime'ye ait olduğu muhtemeldir ve *Fıraku's-Şîa'*dakinden daha fazla konu içermektedir. (2) Yüz otuz birinci maddede (*Kitâbu'l-Makâlât* neşri, sayfa 67) tarihi bakımdan çok önemli ve hiçbir kadim tarihi eserde yer verilmeyen bir konu zikredilmektedir. Bu konu *Kitâbu'l-Kelile ve Dimne* eserinin mütercimi Abdullah b. el-Mukaffa'nın (h.106-142) intihar etmesi ile ilgilidir. Burada Sa'd b. Abdillâh şöyle belirtiyor: "Süfyan b. Müaviye Mohellebi²⁰ Ebû Cafer Mansur tarafından Basra'ya yönetici atandıktan sonra Abdullah b. Mukaffa'yı öldürmek için Mansur'un yanına davet edilmişti. Fakat İbn Mukaffa yakalanmadan önce kendisini öldürmüştür. Onun zehir içerek kendisini öldürdüğü de söylenmektedir. Bir başka rivayete göre ise o kendisini asmıştır". İbn Mukaffa'nın intihar etmesi haberi onun ölümünden yüz elli yıl sonra Sa'd b. Abdillâh Ebî Halef Eş'arî vasıtasıyla bize ulaşan yegâne bilgidir. (3) Yüz on birinci maddede yaklaşık dört sayfa Muhammede fırkası veya Ebû'l-Hattab'ın taraftarları hakkında bilgi verilmektedir. Şöyle ki onlar; Muhammed, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin'in ulûhiyetine inanmaktaydılar. Bu fırka hakkında diğer kadim eserlerde müellifin eserindeki kadar tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. (4) İmam Hasan Askerî'nin vefatından sonra Şii fırkalarının sayısı *Kitâbu Fırâki's-Şîa'*da on üç, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak'*da ise iki fırka fazla yani on beş olarak zikredilmektedir. Ama maalesef eserin son sayfasının kaybolması nedeniyle on beşinci fırka hakkında bilgiler yoktur. Bu iki kitabın metni arasında mevcut olan çok sayıdaki ihtilaflar hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* için yazılan Mukaddime'ye (kaf ve kaf-dad sayfaları) müracaat edebilirler.²¹

²⁰ Bu şahsın adı eserde müstensih'in hatasından dolayı yanlış olarak Yezid b. Muaviye el-Mehlebi şeklinde yazılmıştır. Biz onu *Kitâbu'l-Makalat'*ın talikatında (s.198) tashih ettik.

²¹ *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, tsh., Dr. Muhammed Cevâd Meşkûr, Matbuat-i Atâi, Tahran 1963. Eserin Türkçe tercümesi için bkz., Kummî ve Nevbahtî, *Şii Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak-Fıraku's-Şîa'*, çev.: Sabri Hizmetli-Hasan Onat-Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.